

ANTIFRAZA VA OKSYUMORON LINGVOPOETIK VOSITA

Rajabov Feruz

Berdimurodova Dilnoza

Ahmadjonov Oxunjon

QarMII akademik litseyi

ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari,

Annotatsiya. *Bu maqolada antonimlarda va antifraza va oksyumoron kabi uslubiy vositalarning badiiy matndagi vazifalari va uslubiy xususiyatlari ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilishga harakat qilingan.*

Kalit so'zlar: *antonimik munosabat, ziddiyat, antiteza, antifraza va oksyumoron*

Tilshunoslikda antonimik munosabat asosida yuzaga keluvchi muhim uslubiy vositalar mavjud bo'lib, ular orqali badiiy asarda turli nutqiy vaziyatlarni yaratish mumkin. Maqolada bu kabi uslubiy vositalar haqida mulohaza keltiramiz. Zidlash, qarshilantirish lingvistik hodisa sifatida nutq jarayonida keng qo'llanilib, unda voqea, hodisa, belgilarni o'zaro zid qo'yib shulardan birining belgisi alohida ajratib ko'rsatiladi.

Badiiy matn tarkibida zidlik ikki xil asosda hosil qilinadi: 1) fe'ning bo'lishli, bo'lishsiz formalari asosida; 2) antonimik munosabatlar asosida. 3) ba'zan esa zidlash komponentlari intonatsiya asosida.

Shu bir chanoq paxta ham zohirdan ma'sum yuvosh.

Va lekin zahmatlari sig'mas onnga, shuurga. (A.Oripov).

Dunyoda qutlovlar bor, biri biridan go'zal.

Dunyoda tabriklar bor, biri biridan ezgu.

Lekin bu olamda topilmas hech mahal,

Ona yurt tuyg'usidan balandroq bir tuyg'u. (A.Oripov).

Ba'zan zidlashda ta'kidlanuvchi ikkinchi komponent murakkab tus oladi. U fikrni yana ham kuchli ifodalashga xizmat qiluvchi qism tomonidan konkretlashtiriladi. Masalan, Aytmishlarkim, ravzai-rizvonda husnda tengsiz huriliqolar bo'lar emish. Bo'lsa bordir. Va lekin faqirga o'sha tengsiz jannatingni ato qilsang husnda benazir huriliqolaringga qaramas edim. Va lekin deb boshlanuvchi qism so'zlovchining asosiy ifoda maqsadini bo'rttirish uchun xizmat qilmoqda.

Antifraza bu hodisa o'z mazmun- mohiyatiga ko'ra *ironiyaning* bir ko'rinishi bo'lib, bu hodisa muomala jarayonida bir shaxs yoki predmetga xos

boʻlgan u yoki bu ijobiy xususiyat kulgili ohang bilan inkor qilinishi natijasida yuzaga keladi. Soʻzlovchi yoki yozuvchi tasvirlanayotgan nutq obyektiga, yaʼni shaxs yoki narsaga munosabatini baʼzan oʻz tasviri orqali ifodalasa, baʼzan asarda ishtirok etgan personajlar nutqi vositasida bayon qiladi. Bunda gaplarda anglashilgan maʼno zamirida unga teskari antonimik munosabat ifodalanadi. Masalan, A.Qahorning «Mayiz yemagan xotin» hikoyasida shu holatni koʻrishimiz mumkin. Hikoya ironiya asosiga qurilgan boʻlib, unda muallif nutqida ham, personajlar nutqida ham ironiya kuchli ekanligi sezilib turadi. Hikoyadan parcha keltiramiz: *Ehtimol shundaydir, ammo mulla Norqoʻzining xotini pokdomon. Agar mulla Norqoʻzi oʻn yil yuziga kulib qaramasa, qopdan koʻylak, boʻyradan lozim kiyishga majbur qilsa ham, pinagini buzmaydi. Har qanday xotin bilan ham inoq boʻlavermaganining oʻzi oʻta diyonatli, pokdomon ekanining nishonasidir. Uning bittayu bitta oʻrtogʻi bor. Bu xotin toʻgʻrisida mulla Norqoʻzi shunday fikrda: agar farishta ilgari oʻtgan boʻlsa – shuning onasi, endi tugʻilsa – shuning bolasi boʻladi, agar hozir yer yuzida boʻlsa – shu xotinning oʻzi. Shuncha keladi, haftalab, oʻn kunlab turib qoladi, nainki shu choqqacha mulla Norqoʻziga tovushini eshittirmasa! Shariatni mahkam ushlagan xotin shaharda ikkita boʻlsa, biri – mulla Norqoʻzining xotini, ikkinchisi – shu! Namoz oʻqiydi, odatdagi roʻzadan tashqari ashir oyida roʻza tutadi, zavoddan chiqqan nonni, hozirgi qushxonalarda soʻyilgan molning goʻshtini yemaydi. U kelib turganda mulla Norqoʻzi tashqarida – mehmonxonada yotib yuradi va uyini allaqanday nurdan munavvar boʻlgandek sezadi...*

Mulla Norqoʻzi safarga ketadigan boʻlib qolda: ketishidan bir kun ilgari xotinigga aytib, oʻsha farishtani oldirdi va oʻrta eshik oldiga borib qiyomatlik singlisidan iltamos qildi: Singlim, men oʻn kunda qaytib kelaman, kelgunimcha oʻrtogʻingiz bilan birga boʻling ...

Mulla Norqoʻzi ovqatini yeb, choyga umidvor boʻlib oʻtirganida, koʻcha eshigidan yoshgina bir xotin kirib keldi, chimmati qoʻlida, vajohatidan uyiga oʻgʻri kirgan, yordamga kishi chaqirgani kelgan odamga oʻxshar edi. Mulla Norqoʻziga bir qaradi-da, toʻgʻri ichkariga yoʻnaldi. Erkakni koʻra turib yuzini berkitmaganiga mulla Norqoʻzining gʻashi keldi va shunday beibo xotinning ichkariga – farishtalar oldiga kirishini xohlamadi.

Bu oʻrinda yozuvchi tomonidan qoʻllanilgan farishta, qiyomatlik singil, pokdomon kabi soʻzlar va birikmalar oʻz maʼnolariga qarshi qoʻyilgan boʻlib, buni kitobxon hikoyani oʻqish jarayonida asta-sekinlik bilan tushunib boradi. Aslini olganda Norqoʻzining uyida uning xotini bilan birga yashayotgan “qiyomatli singil” erkak kishi. Yozuvchi hikoyada uning erkak kishi ekanligini

kitobxonga oshkor qilmaydi. Balki unga nisbatan “*pokdomon*”, “*farishta*” kabi soʻzlarni qoʻllaydi. Voqealar rivojida Norqoʻzining hotini aslida axloqsiz ayol ekanligi maʼlum boʻlgach, hikoyada qoʻllanilgan bu soʻzlarning matndan tashqarida anglatgan maʼnosi bilan ularning matnda anglatgan maʼnosi oʻrtasida maʼnoviy qarama-qarshilik yuzaga keladi. Yozuvchining soʻz va birikmalarni shu tarzda qoʻllashi ularda ifodalangan maʼno taʼsirchanligining kuchayishini taʼminlagan.

Oksyumoron A.Hojiyev tomonidan yaratilgan “Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati”da bu hodisa shunday izohlanadi: enantiosemiya (yun. epaptios – qarama-qarshi + zeta – belgi). Bir soʻzning semantik tuzilishida zid maʼnolarning taraqqiy etishi, antonimik maʼnolarning yuzaga kelishi. Masalan, rus tilidagi naverno soʻzining eskirgan «albatta», «shubhasiz» maʼnosi bilan hozirgi «balki», «ehtimol» maʼnosi; oʻzbek tilidagi chiqmoq feʼli aslida «ichkaridan tashqariga harakatlanishini bildiradi. Shu bilan birga (transport vositalaridan foydalanishda) «tashqaridan ichkariga harakatlanishini ham anglatadi»⁴³.

“Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati”da oksyumoronga shunday izoh berilgan: **Oksyumoron** (yun. *oxutorop* - farosat bilan, lekin *bemaʼni*). Mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga qarama-qarshi boʻlgan ikki tushunchani (maʼnosi bir-biriga zid ikki soʻzni) oʻzaro qoʻshishdan iborat uslubiy figura; badiiy adabiyotda obrazlilik, ifodalilik kabi maqsadlarda keng qoʻllanadi: *Kezadir bulutlar boshim ustida. Havo dim. Baqirgan sukunat...* (R.Parfi). *Goʻzalim, negadir koʻzingda nam bor? Bu kun koʻzlaringda nozik bir gʻam bor* (M.Shayxzoda)⁴⁴.

“Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻati”da berilgan izoh esa quyidagicha: **Oksimoron** (*gr. oxutorop* - zakiy nodon soʻzidan) - oksimoron. Badiiy koʻchim turlaridan biri boʻlib, tarkibidagi qarama-qarshi maʼnoli tushunchalar yangi bir kutilmagan maʼnoni keltirib chiqaradi. Oksimorondagi mana shu xususiyat kuchli obrazlilik kasb etadi⁴⁵.

Antiteza va oksyumoron maʼlum bir maʼno qarama-qarshiligiga asoslanishiga koʻra bir-biriga oʻxshab ketsa-da, ular orasida katta farq bor. Antitezada ikki bir-biriga qarama-qarshi qutb biri ikkinchisini rad etadi, inkor

⁴³ Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2002. Б. 134.

⁴⁴ Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2002 Б. 74.

⁴⁵ Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1979. Б. 213.

qiladi. Oksimaronda esa ko‘rganimizdek, ikki bir-biriga qarama-qarshi ma‘noli so‘z bir-biriga birlashtiriladi, biri ikkinchisiga nisbatan aniqlovchi sifatida qo‘llanadi. Ammo unda ko‘proq birikishdan kelib chiqqan ko‘chma ma‘noga ahamiyat beriladi. Bu xususiyatlari bilan (ularning har ikkalasi maydonga kelishida antonimlar katta rol o‘ynasa-da) antiteza va oksimaronlar bir-birlaridan tamoman farq qiladi⁴⁶.

Ma‘lum xususiyatlariga ko‘ra antonimlarga o‘xshab ketsa-da, qo‘llanish maqsadi, hosil bo‘lish usuli va vazifasiga ko‘ra ulardan farqlanib turuvchi oksyumoronlar tilimizda uchrab turadi. Ular badiiy-estetik ta‘sirchan vosita sifatida asosan badiiy matnlarda qo‘llaniladi. Oksyumoronlarning paydo bo‘lishi, avvalo, badiiy asar muallifining individual uslubiga bog‘liq. Bugungi kunda tilimizda , og‘zaki va yozma nutqdagi “tirik murda”, “issiq qor” kabi noodatiy birikmalar ma‘lum darajada qo‘llanilganligi, ba‘zan og‘zaki nutqimizda ham uchrab turishi bois ulardagi estetik ta‘sirchanlik unchalik kuchli emas. Ularning ta‘sirchanlik quvvati asosan, poetik asarlar tilida seziladi. Masalan, shoir Muhammad Yusufning Stalinga nisbatan “*qadrdon begona*” , “*yovuz mehribon*”, “*qora quyosh*” kabi oksyumoronlarni qo‘llashi sho‘rolarning buyuk yo‘lboshchisi xarakter-xususiyati, insoniyat tarixida qilgan mudhish jinoyatlari, xullas, ezgulik dushmani ekanligi haqida muayyan tasavvurlarni uyg‘otishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, antifraza, oksyumoronlar badiiy matnlarda tasvirlanayotgan kishilar faoliyati, xarakterdagi qusurlar, xulq-atvori to‘g‘risida aniq ma‘lumot beradi va badiiy, obrazli, estetik ta‘sirchan vosita sifatida qo‘llaniladi. Ular alohida olingan ijodkorlar individual uslubi, ularning voqelik faktlarini qay darajada idrok etishi va badiiy matnlarda qo‘llay olish mahoratini ko‘rsatib turadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. -Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2002.
2. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. -Toshkent: O‘qituvchi, 1979.
3. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. -Toshkent: Fan, 1977.

⁴⁶ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. -Тошкент: Фан, 1977. Б. 114.

